

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 930.2:736.3"16/17"

Ігор Ситий

•

ДЕРЖАВНА ПЕЧАТКА ГЕТЬМАНЩИНИ ДОБИ ІВАНА МАЗЕПИ

У статті розглянута історія державної печатки Гетьманщини доби Івана Мазепи. Особлива увага приділена зображенню печатки. Проаналізовані причини появи цього зображення, простежена його трансформація за певний часовий відрізок, висловлено припущення про тотожність зображення козака на печатках 1687 р. та 1705 р. з портретом Івана Мазепи.

Одним із найважливіших атрибутів Української держави ХУН-ХУШ ст. була державна печатка. За тогочасною термінологією вона називалася військовою, тобто відображала військовий характер Гетьманської держави [1. - С. 39]. У конституції Пилипа Орлика 1710 р. читаємо: «А тоє все подписомъ руки моеї власной и печатью войсковою ствержаю» [2. - С. 647; 3. - С. 599 - 600]. Іноді вживали термін «енералною войсковою», як в універсалі Юрія Хмельницького від 7 лютого 1660 р. [4. - С. 143]. За Кирила Розумовського користувалися термінами «национальная», «национальная малороссийская». В історичній літературі широко розповсюджений термін «гетьманська печатка».

Базовими працями для вивчення державної печатки є розвідки Д.Яворницького, А.Скальковського, М.Слабченко, І. Крип'якевича, О. Каменцевої, В.Фоменка, І. Ситого, О. Однороженка, Ю.Савчука, О.Дракохруст, Н.Грабової [5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 32, 43].

Передісторія державної печатки Гетьманщини починається в останній третині XVI ст., коли козацтво сформувалося як стан, як реальна сила, з якою були змушені рахуватися правителі держав, що оточували Україну. З цього приводу сучасний історик пише: «Тим часом історична доля розпорядилася так, що козакам випало підважити звичну стратифікацію українського суспільства. У процесі перетворення на окремий стан козацтво, зараховуючи себе до «людей рицарських», забажало виділення й собі місця «під сонцем»; а в середині XVII ст. таки здолало де-факто це місце здобути... . Запущений з гори ще на початку 60-х рр. XVI ст. процес визнання за козацтвом статусу окремого суспільного тіла логічно вилився в запровадження реєстру. Це дало козакам точку опори у змаганнях за своє улегітимнення в становій структурі річпосполитського соціуму саме як «людей рицарських» [13. - С. 140, 146].

У 1576 р. польський король Стефан Баторій визнав цей факт, надавши Війську

© Ситий Ігор Михайлович - кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернігівського музею ім. В.Тарновського.

Запорозькому печатку з гербом. Про це козацький літописець Г.Граб'янка писав так: «Сей на печати малороссийский войсковый герб, то есть воин в колпаку перекривленном, на плечах мушкет, а при боку саблю и козацкий рог с порохом кули меющий» [14. - С. XXIV].

Дослідники відмічають відсутність зображення печатки у творі Григорія Граб'янки [15. - С. 34]. Якоюсь мірою цю прогалину може заповнити виявлений нами у т.зв. «Книзі Забіл» [16. - Арк. 9] малюнок гетьманської печатки, зроблений у 40-х рр. XVIII ст., з цікавим приписом: «Anno 1576: sigillum Ucraini» та коментарем: «При короле Стефане Баторіи дано гетмана Богданка й старшину оучредил меж ними и дал гетману булаву, корогов, бунчук й печат сребром войска рицер з самопалом, на голове колпак перекривленный и рог при боку, сей гетман Крым повоевал. Году 1576:». Навколо зображення, яке іконографічно подібне печаткам Івана Скоропадського та Данила Апостола, аббревіатура - «П М Є Ц П В В З О С Д» [«ПЕЧАТЬ МАЛОРОССИЙСКАЯ ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО ОБОИХ СТОРОН ДНЕПРА»]¹. Можливо, цей малюнок був взорований з малюнка Григорія Граб'янки, адже відомо, що оригінал рукопису не зберігся, а Граб'янка був одружений з сестрою упорядника книги Івана Забіли, й останній міг використати наборки родича у своїх історичних нотатках [16.1. - С. 119].

Отже, поява цієї емблеми не випадкова. Український народ під владою Польщі й Литви не мав належного захисту від нападів кримчаків, які з 1475 р. почали систематично спустошувати Україну [18. - С. 408]. Це і стало підґрунтям створення козацького стану - недержавних збройних сил українського народу, а польський король лише юридично затвердив існуючий факт, надавши у 1576 р. Війську Запорозькому герб - козака, озброєного рушницею та шаблею.

Поява козака на печатці була зумовлена менталітетом українського суспільства XVI-XVII ст. Як приклад наведемо міркування щодо козаків Мелетія Смотрицького: «Козаки, хоча і люд рицарський, однак християни і християни ортодоксальні, православні. Хто ж їх до справ віри неналежною може приневолити, адже їх церква наша руська за своїх членів має? Хіба то в церкві божій новина воїнам самотнім, ротами і полками за віру, за ім'я Христове на пролиття крові своєї і на смерть себе віддавати? І козаки також люд військовий, що в школі віри і в школі діла рицарського вихований» [19. - С. 245].

Підтвердження нашої думки щодо менталітету українців знаходимо у листуванні чернігівського архієпископа Лазаря Барановича: «Еще Овидій писалъ объ нихъ (козакахъ): «ГдѢ только гордый турокъ поставитъ свои великопленные ставки, тамъ черкасы обыкновенно поднимають страшную бурю. Бывает, впрочемъ, и мир иногда у нихъ, но на него нельзя полагаться. Если гдѣк сегодня миръ, тамъ на утро, смотри, кровавое оружіе. Живя между непріятелями, постоянно нахожусь въ опасности»... что это за народъ, что за привязчивый и *Бджш, у которого въ рукѣ лукъ, сабля, самопаль, с к*Бмъ сдружится, за того и стоитъ. Дай Богъ и намъ наследовать его, сделавши что нибудь доброе зд*Бсь еще для церкви Божей... мы хотя и умираемъ, а все таки скемъ» [20. - С. 50, 52]. І далі: «Козакъ - сухая буря, которой и надпись такую дають: бур*Б должно покоряться. Козакъ - это в*Бтеръ въ пол*Б; мы, рабы Божіи, среди этаго в*Бтра, подобно былинкамъ гнемся, но не ломаемся; дБлаемъ свое д*Бло и чрезчуръ имъ снисходимъ» [20. - С. 53]. На думку Лазаря Барановича, приборкати козацьку стихію, захистити православну віру та Україну могла лише царська влада: «Одно только прибежище для бедной Руси под крыльями орлиныя; под ними скорее можно укрыться, если только самопал в*Брно поражать будетъ воровъ царскихъ» [20. - С. 65]. В наведених цитатах звертають на себе увагу важливі для нашої теми терміни - лук, самопал, сабля.

Влучну характеристику особливостей українського менталітету, що вплинули на формування сфрагістичної емблематики (і не тільки), дав визначний публіцист

¹ Тут і далі написи на печатках передаємо у спрощеному вигляді, мовою наближеною до тогочасної ділової.

XVI ст. Станіслав Оріховський у своєму листі від 1564 р. до Яна Франціска Комендоні: «Вітчизна моя Русь простягається над річкою Тиром . . Народ той, ведучи збройну боротьбу проти своїх сусідів, волохів і татар, не займався ніколи наукою і філософією, зупинившись на освіті середньої міри - частково слов'янської, частково латинської - на такому ступені, який був необхідний для ведення служби Божої і до вироблення законів» [19. - С. 44].

Релігійність стала домінантою українського менталітету завдяки такому фактору: «Україна дістала з Візантії через південних слов'ян тільки те, що могла прийняти й що мала грецька література візантійського періоду, себто замість літератури класичної Греції головне оповідання про Христа та святих, богословські статті й поучення, все те з виразним аскетичним характером. ...Вплив аскетичних писань на життя давньої України був величезний і всесильний» [19. - С. 41].

Щодо малюнка на державній печатці варта уваги думка П.Саса: «Для запорожців вогнепальна зброя поставала в особливому соціокультурному вимірі. Поза своїм утилітарним призначенням - бути засобом ведення війни, вогнепальна зброя використовувалася козаками у ритуалізованих діях. Вона була також чутливим інструментом впливу на колективне підсвідоме, що проявлялося у спільному переживанні радості. Виконання вогнепальною зброєю такої ролі зумовлювалося як актуальною військовою практикою - гармати і мушкети склали основу бойової міцності запорозької піхоти, так і технічними її особливостями: постріл супроводжувався вражаючим ефектом - вогняним спалахом, оглушливим звуком, порохом димом. Для запорожців вогнепальна зброя була ще й ознакою їхньої групової тотожності як військової спільноти. У цьому відношенні вона відрізняла їх від цивілізаційної моделі, яку уособлювали їхні традиційні противники - татари, головною зброєю яких виступали лук і шабля... :

Татари часту стрільбу на наших звертають,

З кривавих луків зі свистом їхні стріли злітають.

Наші також з довгих рушниць по татарах стріляють,

Татари стрімголов з міста утікають» [21. - С. 74 - 75].

У козацькому середовищі зброя вписувалася у контекст військового престижу, гідного корпоративного представництва. Козаки наділяли її магичними властивостями, ставилися до неї, як до живої істоти [22. - С. 167]. Архетип такого ставлення відбився у підписах до народних картин «Козак Мамай», що набули поширення в українському малярстві XVII-XIX ст.:

«Якъ извикли насъ ляхи дурити,

а надБя певна мушкетъ сЪромаха,

та еше не заржавЪла и шабля

моя сваха, хотъ уже не разъ

пасокою вЪмилась, да и теперъ

якъ бы разозлилась.

Случалось минЪ и не разъ вЪ степу

варити пиво: пивъ

турчшъ, пивъ татаринъ,

пивъ и ляхъ на диво,

то и теперъ до

вражого батька

валяеця вЪ степу

с похмЪля головъ,

костокъ мертвихъ^

отого весБля» [21. - С. 76].

Таким чином, лук справді у свідомості козаків ототожнювався із Сходом, а от мушкет - це зброя християнська.

О.Галенко вважає, що лук та козак з мушкетом - це символіка східного походження: «Лук» служив «за головний символ козацької доблесті та лицарства - як і в османців. Отже, джерелом запозичання цього символу в лицарській

козацькій ідеології була, швидше за все, Османська імперія» [23. - С. 106]. І далі: «Підсумовуючи, можна ствердити, що піднесення ролі вогнепальної зброї серед козацтва стало логічним проявом загального процесу розвитку технології війни, що охопив як Схід, так і Захід. Однак малоімовірно, щоб символічне пошанування козаками рушниці брало початок із Заходу. Цьому б мала стати на перешкоді прив'язаність до старих лицарських символів консервативної шляхти Речі Посполитої, а саме до урівняння зі шляхетським станом прагнуло у своїх соціальних претензіях козацтво, використовуючи шляхетський етос як взірць власних лицарських аспірацій. Натомість успіх, з яким українські козаки скопіювали яничарську піхоту як військову силу, грізну власне рушницями, створив вагомі підстави піднесення рушниці до символу козацького війська і ширше - привілейованого збройного стану, чого десятиліттями добивалося козацтво. Втім, у зв'язку з недослідженістю витоків козацької геральдики залишається незрозумілим, чи не пов'язується відома печатка Війська Запорозького - козак з мушкетом - із геральдичним колом Трансільванії, батьківщини короля Стефана Баторія, теж достатньо щільно поєднаної з османською традицією» [23. - С. 110].

Доречно відзначити, що і в часи Київської Русі на печатках виکارбовували озброєних мечами та списами воїнів. Воїна, що тримає в руці спис та щит, бачимо на печатках князів Мстислава Володимировича, Ізяслава Ярославича, Всеволода Юрійовича, Мстислава Мстиславовича, Романа Мстиславовича, Святослава Всеволодовича. На зворотному боці цих печаток були вміщені зображення святих патронів [24. - Мал.118, 179, 180, 183, 288, 516, 498, 502, 515]².

Як бачимо, іконографія козацьких печаток сягає сивої давнини і вказує на те, що політична ситуація XI-XIII ст. була багато в чому подібна XVI-XVIII ст., коли українцям-хліборобам завжди треба було тримати в руці або спис, або мушкет та вірити в заступництво Бога та Богоматері, щоби відстояти своє право на життя.

² Князівські печатки сформувалися під впливом відповідних візантійських. Схожі процеси відбувалися й у Західній Європі: «Совершенно случайно 27 мая 1653 года один каменщик, расчищавший место для фундамента новой постройки в окраинной части квартала Сен-Брио города Турне, что на правом берегу Эско, откопал кошель с сотней золотых монет чеканки времени императоров Восточной Римской империи, начиная с Феодосия II (408—450) до Зенона (476-491). Здесь же были обнаружены куски шелковой ткани, золотые нити, оружие, драгоценные украшения, изделия из золота: маленькие пчелы, украшенные гранатами. Найден был также скелет мужчины ростом не менее 180 см, носившего на пальце кольцо с именной печатью, где значилось «КОРОЛЬ ХИЛЬДЕРИК». ...Эти столетия перехода от античности к средневековью, рассматривавшиеся долгое время как период варварства, но представляющие все более свидетельств присутствия романских традиций, что подкрепляется обширной аргументацией ... и привлекает аргументы, почерпнутые из области культуры, права и даже политики. К примеру, хотя на кольцо Хильдерика выбито его имя, которое звучит по-варварски, оно же связывает его с титулом «король», который в V веке обозначал лицо, возглавляющее союзную армию, то есть армию варваров, заключившую соглашение о переходе под власть Рима. Отметим, что хотя король на печати носит длинные волосы, ниспадающие косичками на плечи, что роднит его с «волосатыми королями» древних франков, на груди и плечах у него - панцирь и палудамент - одяние римских военачальников... С 29 мая 801 года он именовал себя в официальных документах «Его Августейшая Светлость Карл, коронованный Богом, Великий и Миролюбивый Император, правящий Римской Империей, и милостью Божиею Король Франков и Лангобардов». Он немедленно приказал чеканить свое изображение на монетах, как когда-то Константин, с лавровым венком на голове и в великолепном плаще, и так же, как Константин, взял за правило ставить на некоторые из своих документов печать в виде буллы с изображением ворот Рима и надписью: «ОБНОВЛЕНИЕ РИМСКОЙ ИМПЕРИИ» [25.- С. 7, 9, 278]. Наведена цитата є яскравим зразком використання даних сфрагістики для широких історичних узагальнень.

З часів Київської Русі Чернігівщина була провідником іноземних сфрагістичних традицій, про що свідчать дослідження сучасних істориків: «Нам здається, що князь, значна частина правління якого пройшла у причорноморській Тмутаракані, міг перебувати під безпосереднім впливом візантійських сфрагістичних традицій, а отже, і його печатка мала б раніше від інших руських набути рис, які поширилися у Русі тільки у другій половині XI ст. Більше того, чи не слугував Мстислав Володимирович за одного з посередників у передачі традицій візантійських булл на Русь?» [26. - С.138].

Про опосередкований зв'язок між козацькою і давньоруською емблематикою писали українські діячі XVI-XVII ст.: «Вірші на жалісний погреб» К.Саковича - твір особливий тим, що на козаків автор дивиться як на державоносну еліту і підносить, оспівує, декларує козацького вождя як правителя нації - досі так козацьких проводирів не трактували. ...Касіян Сакович бачить Україну як пряму спадкоємицю Київської України-Русі, вважає, що українці походять із коріння Яфета (біблійний герой, син Ноя, якому нібито віддано були північні й західні країни), вони нащадки Олега Роського і Володимира Великого. ...Звертання до символічної гербової спадщини Київської Русі не випадкове, бо з XVI ст. постала ідея реставрації Київської держави у творах С.Ориховського, Й.Верещинського, С.Пекаліда, С.Наливайка» [19. - С.227, 292].

Але пряма екстраполяція ситуації доби Київської Русі на козацькі часи недоречна, бо багато чого просто забулося: «Тож і про Кия вже майже забуто, а те, що відомо, ніч мовчазна поглинає. Ми прадідів наших забули!» (Іван Домбровський «Дніпрові камені», 1619 р.) [19. - С.265].

Причини появи козацького герба можна вбачати й тому, що: «Зовсім недавно, в часи П.Сагайдачного... виношувалася ідея Козацької держави з центром у Трапезунді... Практичного висліді вона не дістала, але важливим у цій ситуації було те, що сама ідея козацької держави не тільки була проголошена повторно після С.Наливайка та Й.Верещинського, які основи її вивірили ще в 1596 р., але й було вчинено практичну спробу її втілити» [19. - С. 287].

Слід зазначити, що історичні реалії, коли українцям доводилося виборювати своє право на життя в оточенні агресивних сусідів, викликали створення відповідної емблематики - комбінації християнських і військових знаків (хрест, зірка, півмісяць, серце, шабля, спис, стріла, лук), які взагалі найпоширеніші у козацькій сфрагістиці [27. - С. 2].

Надання клейнодів узаконювало, легітимізувало владу гетьмана та було підтвердженням особливого статусу козацтва. З цього приводу М.Грушевський писав: «Павлюк хотів дістати від короля клейноти, щоб тим був санкціонований вчинений ним переворот і новий режим козацький» [28. - С. 257]. Про це свідчить й лист гетьмана Конєцпольського до брацлавського воєводи Потоцького, коли він хотів реформувати козацтво після розгрому Павлюка: «Я писав до п. воєводи брацлавського, аби армату, печать, булаву - що вони зовуть клейнотами, він їм не віддавав, а затримав до дальшого розпорядження й. королів. милости» [29. - С. 273].

14 (24) липня 1637 р. на козацькій раді під Боровицею, королівські комісари Адам Кисіль та Станіслав Потоцький заявили про зраду козаків королю: «Що за таку зраду вже сам Бог кровію їх їм засуд написав, і вони ніякого милосердя і пожалування не гідні - так як в бою стратили армату, хоругви, комишини, печать, клейноти всі королями надани, - так стратили і свободи всі і наступство виборних старшин, і тепер прийшли до того, що або ім'я козацьке мусить згинуть, або інший лад мусить бути... Потім старшого, котрого вони були собі настановили, видавши Павлюка, звелено положити бунчуки, булаву, печать, так само всім полковникам, які були при нім, а скинувши їх, визначено їм нових полковників; нарешті прочитано їм списані їх обов'язки, що вони мали підтвердити присягою, і вони все те покійно вчинили» [28. - С. 273]. Цікавий момен - свою присягу козаки скріпили печаткою: «Дали ми се письмо - сей кривавий обов'язок наш, за печатю військовою і підписом писаря військового» [28. - С. 275]. Зрозуміло, чому свій підпис поставив Богдан Хмельницький, на той час виконуючий обов'язки писаря, бо Павлюк і полковники були позбавлені влади, а нового гетьмана ще не було. А ось печатка? Її ж поклали до ніг комісарів! Виходить, що печатку одразу ж після ритуального покладання повернули писарю, аби узаконити присягу.

Про вагомість печатки свідчить також пункт Зборівської угоди «Декларація ласки короля й. мил. дана на пункти прошення Війська Запорозького»: «А се споряженне реєстру гетьманом війська Запорозького має бути відправлене до

найдалше до Нового року свята руського, таким порядком: гетьман війська Запорозького має зладити поіменний реєстр всіх вписаних в козацтво за підписом руки своєї й печатю військовою» [28. - С. 215; 1. - С. 363].

На Корсунській раді королівський посол Станіслав Бенъовський вимагав, щоб Семен Глухівський негайно повернув печатку і віддав її Павлу Тетері. На що претендент на гетьманську булаву заявив: «Коли у Війську Запорозькому щось зміниться і виникне незичливість до природного володаря, тоді я не хочу знати не тільки печатку, а й України» [1. - С. 153].

Починаючи з Івана Скоропадського, саме російський уряд встановлював, які зображення і напис повинні бути на державній печатці України: «Егда же, в року 1708-м, Мазепа, зменою прешед до короля шведского, забрал з собою войсковие булави и печать малороссийскую, тогда ...Петр Великий ...по наставлении вместо отпавшого Мазепа на гетманство Иоанна Скоропадского дал оному при сенаторах... булаву и палаш и повеле вырезати войсковую печать з прежним того ж воина гербом на котором написано: «Печать Малой России Войска Его Царского Пресветлого Величества Запорожского» [14. - С. XX³].

Зауважимо, що практика виготовлення гетьманських клейнодів у Москві була законодавчо оформлена ще за часів Івана Брюховецького. Саме під час його візиту в жовтні 1665 р. укладено угоду, третій пункт якої проголошував: «Каждый новоизбираемый из Запорожского войска гетман обязан являться в Москву для получения гетманских клейнод» [30. - С. 3].

До Дем'яна Многогрішного козак на державній печатці зображувався у простому, без прикрас, одязі, що було відображенням традиції степового братства, низового лицарства, де не було бідних, багатих, старших і менших, усі вважалися рівними. Але процес соціального розшарування взяв своє. Цей гетьман і всі його наступники змінюють зображення. Перед нами постає вже не степовий лицар, а представник козацької старшини у вишуканому вбранні, прикрашеному тканим орнаментом, у гордовитій позі. Ознакою належності до панівного суспільного стану є грезетовий жупан [31. - С. 272]. Зберігається, з деяким відмінностями, традиційна композиція. Козак зображується у стаціонарній позі, напівобернутий до глядача, знову на правому боці з'являється порохівниця з рогу. Головний убір стає вищим, набуває циліндричної форми, верх заломлений. Зброя відтворюється у реалістичній манері, на відміну від вищерозглянутих печаток, де вона зображувалася схематично. Вигин шаблі невеликий, кінець розширений. Уперше козак на зображенні стоїть на траві, має оселедець на голові [7. - Мал. 6].

О. Дракохруст пов'язує зазначені зміни з впливом парадного портрета старшини кінця XVII-XVIII ст. [32. - С. 9]. Зміни в іконографії (від простого до складного малюнка), окрім названих причин, можна пов'язати з фазами розвитку українського бароко: раннє бароко від Івана Вишенського до 40-х рр. XVII ст., розвинене - до Івана Скоропадського, 1725 р., і пізнє бароко [19. - С. 13].

Правобережний гетьман Михайло Ханенко на своїй печатці повернувся до малюнка, який в основному наслідував печатку Івана Брюховецького. Це - козак, озброєний мушкетом, шаблею та списом [7. - Мал. 7].

На овальній печатці Андрія Могили голова козака повернута вліво, обличчя з вусами, без оселедця, а до озброєння додано щит з гербом Речі Посполиттої, по колу напис: «ПЕЧАТ ВО"СКА ЕГО КОРОЛЕВСКО МИЛОСТИ ЗАПОРОЗЬКОГО» [32. - Табл. XXXII]. Історія цієї печатки, за словами Т. Чухліба, така: «Саме наприкінці 1683 р. король наказав виготовити булаву й печатку з «гербом старожитнім України» (це був відомий образ пішого козака з мушкетом) для вручення її правобережному гетьману С. Куницькому. Згодом ці королівські клейноди перейшли до його наступника А. Могили. Після смерті останнього вони потрапили до рук коронного гетьмана С. Яблоновського, але невдовзі король наказав вручити їх призначеному у 1689 р. гетьману Гришку (Г. Івановичу)» [29. - С. 285].

³ Яскравий факт руйнації української державності.

Цікава деталь: «13 червня наступного року (1688) правобережний гетьман повідомляв короля про перемогу над татарами в битві поблизу Немирова. Оригінал тексту листа відтворено в сучасному польському виданні. Однак, ознайомившись з цим документом у архіві, автор виявив пошкоджений відбиток печатки Війська Запорозького, якою користувався А.Могила. Вона продовжувала традиції української держави, що сформувалась за Б.Хмельницького, і зображувала відомий образ - козака з мушкетом» [29. - С. 241].

Одна з останніх згадок про цю печатку належить до 1702 р.: «Навесні 1702 р. відбулась козацька рада в Фастові. ...Безпосереднім поштовхом до збройного виступу стало те, що великий коронний обозний (очевидно, не без дозволу самого короля) прислав до Богуслава свого представника й наказав «відібрати у нього Самуся військові клейноди, які після Могили йому в догляд вручені, як то: булаву, бунчук, печатку і п'ять гармат» [29. - С. 329].

У січні 1704 р. Самусь намагався передати свої клейноди у Ніжині І.Мазепі, але той категорично відмовився, не бажаючи загострення відносин ані з Польщею, ані з Росією. Проте 15 червня 1704 р. його намір був реалізований через зміну зовнішньополітичної ситуації. Але серед переданих клейнодів печатки вже не було [33. - С. 16]. Забули згадати?

Наступні зміни відбулися на печатці Івана Мазепи зразка листопада 1687 р. [34. - Док. № 1]. Композиція малюнка не відрізняється від печатки Дем'яна Многогрішного, якою також користувався Іван Самойлович [32. - С.12 - 13]. Сам малюнок набуває рис реалізму, на відміну від печатки своїх попередників. Уперше головний убір та ствол рушниці виходять за межі внутрішнього кола. Шапка дещо зменшується у розмірах. На поясі висить порохівниця з рога. Фігура козака у статичній позі, з сильним вигином - плечі відведені назад, живіт виступає уперед. На голові помітний оселедець, а на обличчі - довгі вуса. Риси обличчя відзеркалюють поважний вік козака.

Можна припустити, що про підробку саме цієї печатки йшлося у справі ченця Соломона. Наведемо кілька прикладів, що стосуються подій 1690 р., в яких печатка зіграла не останню роль: «Да у полского ж короля объявился с воровскими и с составными писмами и *подделанною печатью*, вор и составщик и вомутитель Соломонко старец, будто прислан от гетмана Ивана Степановича» [35. - С. 274].

Про які саме печатки йшлося, дізнаємося з листа Івана Мазепи до Соломона від 15 березня 1690 р.: «Объявляем ... сим листом нашим, что послал к пану Лизогубу свои листы за *печатъми великими и за моею печаткою малою твердо запечатаны*, чтоб никто не дознался, что за листы и к кому пошли ... ть листы належат один к королю е.м., а другой к е.м. епископу львовскому, а тебѣ третій» [35. - С. 277].

У грамоті Яна III від 6 травня 1690 р. до полковника Василя Іскрицького повідомляються важливі подробиці щодо зазначених печаток: «Сознаній измѣнника чернця не посылаем, равно и знаков, т.е. *печати побольше из олова запорожской и другой поменьше из мѣди собственной благородного Мазепы*, которыя употреблял этот наглец, Соломон, чтобы обмануть и нас и гетмана Мазепу». Далі повідомлялося про пікантну подробицю під час вилучення підробок: «Измѣнник тот час был схвачен, не хотел сначала показать *печатей*, наконец, настращенный и уличенный, вырыл их из земли в саду своей квартиры, гдѣ сделал над ними гадость, чтобы никто открыть не мог» [35. - С. 280, виділено нами. - І.С.]. Цей останній фрагмент, можливо, дає важливий матеріал для вивчення такої темної сторінки в історії печаток доби козаччини, як магія та ритуали, пов'язані із сфрагісами.

У документах зустрічаємо свідчення про підробку печатки І.Мазепи Петриком. Зокрема, у листі від 26.05.1693 р. до Івана та Петра Олексійовичів гетьман сповіщав, що свідок бачив буцімто лист гетьмана до кримського хана: «Будто іздалько стоя видѣл на листу руками проклятого врага Петрика поданному хану печать великую, подобну воисковой печати, но естлиб та была совершенна

воисковая печать того он не вѣдает, и никто о той печати никакова ему не чинил уверения дабы то была наша печать» [36. - С. 98].

Печаткою зразка 1687 р. І.Мазепа користувався до літа 1705 р. Несподівано ця печатка спливає у 1719 р. У Національному архіві Швеції зберігається лист від 20.12.1719 р. кошового отамана Івана Мочульського до гетьмана Пилипа Орлика. На звороті аркуша нижче адреси бачимо паперово-восковий відбиток цієї печатки [37. - С. 139]. Можливо, вона якимось чином пов'язана і з пізнішою імітацією листування запорожців з П.Орликом. На допиті генеральний осавул Григорій Герцик розповів: «Дал ему Герцику Орлик печать запорожскую и письмо написанное ево Орликовою рукою, будто от запорожцов к нему, что они ево Орлика зовут к себе в войско, и приказывал ему, Герцику, сыскать в Бреславль некоторого малороссиянина Костю, которой у Войнеровского живал и велѣть ему то письмо переписать и данною печатью запечатать, к себѣ через почту прислать для показанія в Швеции в королевской канцелярии» [35. - С.739; 38. - С. 605, зима 1720 р.]. Проте Костя не знайшли, «и для того в Варшавѣ Понятовской и Рубанович приказали ему, Герцику, при себѣ сдѣлать пакет, вложить в оной пробѣзжей лист и запечатать данною ему Орлика запорожскою печатью» [38. - С. 609].

Через невідповідність царського титулу цього ж 1705 р. запроваджено печатку, яка відрізняється від попередньої уточненим титулом: замість «ИХ» - «ЕГО» [32. - С. 12, повні описи державної печатки Гетьманщини див. у кінці публікації].

Ймовірно, саме цю печатку гетьман взяв із собою в еміграцію, а в 1714 р. генеральний писар Іван Максимович передав її російським чиновникам. Тепер печатка зберігається у Державному історичному музеї в Москві. Принагідно зазначимо, що там же зберігаються і матриці печаток Данила Апостола зразка 1732 р. та Андрія Могили [32. - С. 18, табл. XXXII]. Таким чином, остання печатка таки була передана з іншими клейнодами І.Мазепі, а потім з іншими трофеями після поразки гетьмана потрапила до Москви.

Збереглися цікаві відомості щодо практики користування державною печаткою за часів Івана Мазепи. Так, у посланні до О.Меншикова гетьман писав: «Известую вашей княжой светлости, для информации, что Кочубей исконный мой есть враг ...Писал он на мене пашквильные подметные письма, а будучи писарем енеральным, имеючи у себе *печать войсковую* и подписуючи руку мою часто, понеже я, для хирокграчной болезни, не всегда могу подписовати листов и универсалов, повидовал был лживые некоторые, под именем моим рукою его подписанные и под *печатью войсковою* письма. За какое проступство велел был я его за крепкой взять караул» [39. - С. 290].

Свідчення Мазепиноного соратника Пилипа Орлика знайомлять зі сфрагістичною практикою у повсякденному житті, ставленням людей до печатки, місцем її розташування на документі, прийомами, якими намагалися утаємничити зміст листування, з особами гетьманської канцелярії, які мали до печатки відношення. У листі до Стефана Яворського від 1 червня 1721 р., де йшлося про складання листа до графині Дольської від Івана Мазепи, Пилип Орлик писав: «Такий лист цифрами написанный *велѣл при себѣ запечатать и взял до рук своих*» [35. - С. 349, виділено нами. - І.С.]. В іншому місці Орлик повідомляв: «Думитрашко, получа указ царского величества в канцелярии, принесл до Мазепы купно з листом от свѣтлейшого князя Александра Даниловича до Танского полковника компанийского, а нинѣ киевского, себѣ данный, который он Мазепа увидя, удивилс я и велѣл ему Думитрашку тот час ъхать с указом против казны, а лист его свѣтлости оставить и пред собою положить, который *он* по отшествии Думитрашка *когда распечатал* и прочитал, порвался с мѣсту от гнѣву» [35. - С. 351 - 353]. Насамкінець Пилип Орлик зазначав: «По окончании убо тоей экспедиции, *запечатал я и положил оную на столѣ пред Мазепою*, а он, держа рукою в маленькой обвалютѣ письмо... то рекше, дал мнѣ тоє писмечко и велел распечатать и прочитать. А я, приступя до свечки, распечатал обвалюту и вынял с ней письмо с цифрами писаное от княгинѣ Долской, в котором был заключенный

маленький листок *под печатью особою*, о яком я надб'ялся, что такожде о княгини и не смотря на печать, распечатал и увидѣл в серединѣ при печати подпись *Stanislaw krol*» [35. - С. 353, виділено нами. - І.С.].

Високий рівень виконання, реалізм у зображенні козака на печатці Івана Мазепи наводять на думку, що його зображення - це не що інше, як портрет гетьмана на повний зріст. Вірогідність цього припущення підкріплюється прикладами з вітчизняної сфрагістики.

Яким був із себе Юрій II, король Малої Русі, ми знаємо з його маєстатної печаті, те саме стосується і портрета князя Галицького Володислава Опольського - «Руської Земля дідичної володаря» [40. - С. 59].

П. Гайдуков подав відомості про портретну печатку Ярослава Мудрого: «Находка печати князя Ярослава Владимировича замечательна в историко-культурном отношении. Если исследователям давно знакомы изображения Владимира и Святополка на их монетах - пусть схематичные и условные, но все же передающие некие их общие типические черты, то древних изображений Ярослава Мудрого мы до сих пор не знали. Прижизненный портрет Ярослава, несомненно, имелся в киевской Софии, где изображена вся его семья. Однако от этой фрески уцелела лишь та половина, где помещена женская часть семьи. Было высказано практически недоказуемое, хотя и остроумное предположение, что именно Ярослав изображен на фреске в сцене охоты на медведя в лестничной башне киевского Софиевского собора. Наконец, широко известна скульптурная реконструкция портрета Ярослава Мудрого, предпринятая М.М.Герасимовым по черепу князя. Изображение на печати не имеет явного сходства с реконструкцией М.М.Герасимова, и это понятно и неизбежно, коль скоро реконструкция ориентирована на восстановление облика мудрого старца, умершего в восьмое десятилетие своей жизни. Подчеркнутые признаки старости, практически скрывающие черты лица причеса и борода не дают основы для сопоставления с изображением на печати молодого персонажа с воинственно торчащими усами, которые являются безусловно достоверной деталью его облика. Однако М.М.Герасимов оставил не только окончательную реконструкцию, но и фиксацию промежуточных этапов процесса восстановления. Наиболее важной оказывается тот, где голова Ярослава еще не снабжена волосами. Опубликованная фотография этого этапа передает волевое лицо с горбатым хищным носом; психологическая характеристика Ярослава здесь вполне соответствует изображению на печати» [41. - С. 18].

Мих. Слабченко описав кілька портретних печаток січовиків. Це - печатка А.Головатого, 1770 р., сергіївського отамана Слабкого, 1770 р., П.Калнишевського, 1770 р. Щодо останньої історик пише: «На ній вигравіруване тонке козацьке погруддя, правою рукою козак узявсь у бік, у лівій, правдоподібно, тримає рушницю. Перед нами, безперечно, збільшений малюнок частини військової печатки: бракує тільки долішньої половини постаті. Коли взяти на увагу військову печатку 60-70 років, то в вирізьбленому на ній козакові можна вбачити портрет, може, того самого Калниша: та ж коротка голова, ті ж невеличкі вуса, задумливий вираз очей. Те ж бачимо і на прекрасному малюнку в альбомі худ. Ждахи. Нічого несподіваного в тому, що на військову печатку перенесено портрет кошового, немає. Не вагалися-ж запорозці малювати своїх старшин на іконах. На відомому образі Покрови бачимо таки чимало живого отамання, що й до Бога ближче стояло, ніж просте козацтво, яке тулилося по-за спинами старшин» [42. - С. 105].

На останній печатці Івана Мазепи зразка 1709 р. козак озброєний шаблею та стрілами (!) [7. - С. 14]. Можливо, на малюнку були не стріли, а спис. Докладніше про цю печатку нічого сказати не можемо, адже й досі відсутня публікація її малюнка.

Нижче подаємо опис державних печаток Гетьманщини, виявлених автором у рукописному зібранні Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського (ЧІМ). Схема опису: роки вживання печатки, матеріал та техніка виготовлення відбитків, розмір, зображення, напис, назва та дата документа,

на якому виявлена печатка, приклад прикінцевого протоколу документа, який характеризує функцію печатки, її статус, техніку виготовлення; прізвища гетьманів, за яких вживалася описана модифікація печатки; у дужках - інвентарні номери.

Державна печатки Гетьманщини доби Івана Мазепи

1. 1670-1688 рр. Паперово-воскові (червоно-коричневий віск), Ш 40 мм. 7 відбитків. Зображення: козак у вишуканому візерунчастому жупані, озброєний шаблею й рушницею, по колу напис: «+ ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОССІИ ВОЙСКА ЕГО ЦРСКОГО ПРЭСВ°ТЛОГО ВЕЛИЧ: ЗАПОРОЗСК^ОГо». Універсал від 12.02.1670 р. [Інв. № Ал 501/5. - Док. № 5, арк. 1], універсал від 5.03.1673 р. [Інв. № Ал 501/6.- Док. № 2, арк. 1], універсал від 8. (або 20) 12. 1676 р. [Інв. № Ал 501/6.- Док. № 8, арк. 1], квит від 19.04.1681 р. [Інв. № Ал 501/6.- Док. № 15, арк. 1], універсал від 2.11.1672 р. [Інв. № Ал 501/19.- Арк. 1], універсал від 9.02.1688 р. [Інв. № Ал 501/9. - Док. № 2, арк. 1], розпорядження від 21.02.1688 р. [Інв. № Ал 501/9. - Док. № 3, арк. 1]. Цією печаткою користувалися Д.Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа.

2. 1687-1705 рр. Паперово-воскові (червоно-коричневий віск, світло-коричневий віск), Ш 45 мм. 21 відбиток. Зображення: козак у вишуканому візерунчастому жупані, озброєний шаблею і рушницею, по колу напис: «ПЕЧВ МАЛОИ РОССІИ ВОЙСКА И^Х ЦРСК^ОГо ПРЭСВ°тл^ОГо ВЕЛИЧЕВА ЗАПОРОЗКОГО»⁴. Універсал від 29.11.1687 р. [Інв. № Ал 501/9. - Док. № 1, арк. 1], універсал від 18.01.1689 р.[Інв. № Ал 501/9. - Док. № 7, арк. 1], універсал від 17.02.1689 р.: «Сей ун*Ъверсал подписомь власное руки нашей и притисн^немь войсковой печати дань в Батурине»⁵ [Інв. № Ал 501/9. - Док. № 8, арк. 1], універсал від 29.06.1690 р. [Інв. № Ал 501/9. - Док. № 11, арк. 1], універсал від 9.05.1695 р.[Інв. № Ал 501/9. - Док. № 20, арк. 1], універсал від 12.12.1694 р.[Інв. № Ал 501/9. - Док. № 22, арк. 1], лист до значного військового товариша Івана Забіли від 18.01.1698 р.[Інв. № Ал 501/9. - Док. № 26, арк. 1зв.], універсал від 22.04.1698 р. [Інв. № Ал 501/9. - Док. № 29, арк. 1], наказ від 29.04.1699 р. [Інв. № Ал 501/9. - Док. № 33, арк. 1зв.], універсал від 4.05.1702 р. [Інв. № Ал 501/9. - Док. № 44, арк. 1], універсал від 24.05.1703 р. [Інв. № Ал 501/9. - Док. № 46, арк. 1], універсал від 17.05.1698 р. [Інв. № Ал 501/20. - Док. № 1, арк. 1], універсал від 2.03.1701 р. [Інв. № Ал 501/20. - Док. № 2, арк. 1], універсал від 5.03.1695 р. [Інв. № Ал 359. - Док. № 16, арк. 24-25], лист до Івана Забіли від 1.09.1691 р. [Інв. № Ал 359. - Док. № 1, арк. 1зв.], лист до Івана Забіли від 24.03.1691 р. [Інв. № Ал 359. - Док. № 2, арк. 1зв.], універсал від 1.11.1698 р. [Інв. № Ал 359. - Док. № 3, арк. 1], універсал від 19.07.1693 р. [Інв. № Ал 359. - Док. № 4, арк. 1зв.], універсал від 8.03.1694 р. [Інв. № Ал 359. - Док. № 5, арк. 1зв., на світло-коричневому воску], універсал від 24.01.1693 р. [Інв. № Ал 359. - Док. № 6, арк. 1зв., слід], лист до пані Марії Сулимівни Семіонової від 16.04.1705 р. [Інв. № Ал 504/112. - Арк. 1зв.].

3. 1705-1708 рр. Паперово-воскові (червоно-коричневий віск), Ш 45 мм. 6 відбитків. Зображення: козак у вишуканому візерунчастому жупані, озброєний шаблею й рушницею, по колу напис: «ПЕЧВ МАЛОИ РОССІИ ВОЙСКА Е^{ГО}

⁴ Лігатури «АТ», «ПР», «НТ», «ЧЕ».

⁵ У даному випадку вперше після Г.Крутневича зустрічаємо подібне означення печатки.

⁶ Лігатури ті самі.

ЦРСК^ОГо ПРЄСВ^{тЛ}ОГо ВЄЛИЧЕВА
 ЗАПОРозКОГО «⁶. Універсал від 8.09.1705 р. [Інв.
 № Ал 501/9. - Док. № 50, арк. 1], указ від 4.01.1707 р.
 [Інв. № Ал 501/9. - Док. № 53, арк. 1], універсал від
 19.08.1707 р. [Інв. № Ал 501/9. - Док. № 58, арк.1],
 універсал від 20.04.1708 р. [Інв. № Ал 501/9. - Док.
 № 59, арк. 1], квит від 20.05.1708 р. [Інв. № Ал 501/9.
 - Док. № 60, арк. 1], універсал від 1.07.1708 р. [Інв.
 № Ал 501/9. - Док. № 61, арк. 1].

1. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) /Пер. з рос. Л.Білик. - К.: Вид-во Соломії Павличко «Основа», 2003. - 644 с.
2. Універсали Івана Мазепи (1687-1709). Частина II. - Київ; Львів: НТШ, 2006. - 798 с.: іл.
3. Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційна історія України. - К.: ТОВ УВПК ЕксОБ., 2005. - 632 с.
4. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) /Упорядкування І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. - Київ; Львів: НТШ, 2004. - 1086 с.
5. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: У 3 т. /Редкол.: П.С.Сохань (відп. ред. та ін.). - К.: Наукова думка, 1990. - Т.1. - 592 с.; Т.2. - 560 с.; Т.3. - 560 с.
6. Слабченко М. Матеріали по малорусской сфрагистике. - Одесса, б.д. - 16 с.
7. Крип'якевич І. З козацької сфрагистики //Записки наукового товариства ім.Шевченка (ЗНТШ). - Львів, 1917. - Т. 123-124. - С. 1-16: іл.
8. Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. - Дніпропетровськ: СІЧ, 1994. - 678 с.
9. Фоменко В. Військові печатки запорожців //Історичні джерела та їх використання. - К.: Наукова думка, 1972. - Вип. 7. - С. 152-160.
10. Ситий І. Гетьманські печатки //Слава українського козацтва /Упор. Кот С., Кардаш П. - Київ; Мельбурн: Фортуна, 1999.
11. Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI-XVIII ст.). - Харків: Просвіта, 2003. - 218 с.
12. Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового зі збірки відділу нумізматики Державного історичного музею у Москві //Тетга соннасогапк Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. - К.: Інститут історії України НАН України, 2007. - С. 317-335.
13. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. - К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2005. - 367 с.
14. Грабянка Г. Действия презелной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки... 1710. - К., 1854. - 374 с.
15. Гавриленко В. Українська сфрагистика. Питання предмета та історіографії. - К.: Наукова думка, 1977. - 166 с.
16. Книга Забелы, составленная из документов, исторических заметок и пр. (1679-1745), ЧІМ, інв. № Ал 14, 114 арк.
16. 1.Ситий І. Книги Забіл (1671-1745) //Сіверянський літопис. - 1999. - № 1. - С. 116–120.
17. Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана //Знак. - 2001. - Ч.24 (жовтень). - С. 8-9.
18. Кримський А. Твори в 5 т. - К.: Наукова думка, 1973. - Т. 4: Сходознавство. - 640 с.
19. Шевчук В. Муза роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс. Раннє бароко. - К.: Либідь, 2004. - 400 с.: іл.
20. Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Издание второе. - Чернигов: В типографии Ильинского монастыря, 1865. - 253, VII с.
21. Сас П. «Мушкет-сіромаха» і «шабля сваха»: Соціально-психологічні установки, соціокультурні орієнтації та моделі поведінки запорозьких козаків (80-ті рр. XVI - початок XVII ст.) //Соціум. Альманах соціальної історії /Головний редактор В.Смолій. - Вип. 1. - К.: Інститут історії України НАН України, 2002. - С. 55-76.
22. Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII-XVIII ст.: Історико-зброєзнавче дослідження /Інститут історії України НАН України. - К.: ВД «Стилос», 2007. - 368 с.: іл.
23. Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу //Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. - К.: Критика, 1998. - Т. 5. - С. 93-110.

24. Літопис Руський. Переклав Л.Махновець. - К.: Дніпро, 1989. - XVI, 591 с.
25. Лебек С. Происхождение франков. V-IX века. 1. Новая история средневековой Франции. - М., 1993. - 347 с.
26. Плахонін А. Давноруська провінційна династія в світлі сфрагістичних джерел (Ігор Ярославич та його нащадки) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів. Число 6 (7) у двох частинах. Частина 1. - К.: Ін-т історії НАН України, 2001. - С. 136-152.
27. Замлинський В., Дмитрієнко М. Геральдика України // Україна. - 1992. - № 14. - С. 1-2.
28. Грушевський М. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. /Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. - К.: Наукова думка, 1995. - Т. 8. - Ч. I: Роки 1626-1638. - 335 с. - Ч. II: Роки 1638-1648. - 224 с. - Ч. III: Роки 1648-1650. - 288 с. - 856 с.
29. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. - Київ; Нью-Йорк: Ін-т історії НАН України, 2003. - 518 с.
30. Дзира І. Українсько-російські взаємини кінця 20-х рр. XVIII ст. на сторінках «Краткого журнала о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола» // Сіверянський літопис. - 2008. - № 2. - С. 3-13.
31. Історія українського мистецтва. В 6 т. - К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1968. - Т.3: Мистецтво другої половини XVII-XVIII ст. - 437 с.
32. Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII-XVIII вв. // Нумизматический сборник. - Москва, 1971. - Ч. - Вып. - С. 3-24, табл., іл.
33. Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700-1721 рр.: Проблеми міжнародного та військово-політичного становища // Гетьман Іван Мазепа: Постать, оточення, епоха. 36. наук. праць / Відп. ред. В.А.Смолій, відп. секр. О.О.Ковалевська. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. - С. 7-42.
34. Универсалы, грамоты, письма и другие документы гетмана И.Мазепы (1687-1708), ЧМ, Архивные материалы гетманов Украины: универсалы, грамоты, указы, приказы, письма и ведомости именных (1648-1764), инв. № Ал 501/9, 118 арк.
35. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. - К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. - 1144 с.
36. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В.Станіславський. - К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. - 194 с.
37. Україна - Швеція: На перехресті історії (XVII-XVIII століття): 1 жовт. 2008 р. - 30 берез. 2009 р. м. Київ, 9 квіт. - 31 трав. 2009 р. м. Дніпропетровськ: Каталог міжнародної виставки / Укладач Ю.Савчук - К.: Такі справи, 2008. - 224 с.
38. Допрос Григория Герцика об участии его в измене Мазепы // Киевская старина. - К., 1883. - Т. V. - Март. - С. 596-610.
39. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. - К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. - 602 с.
40. Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагістичні етюди // ЗНТШ. - Париж; Нью-Йорк, 1954. - Т. 163. - С. 19-44, 49-106.
41. Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X-XV в. - М.: Интрада, 1998. - Т. III. Печати, зарегистрированные в 1970-1996 гг. - 496 с.
42. Слабченко Мих. Запорозькі печатки XVIII в. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - К., 1928. - Кн. 19. - С. 103-109.
43. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // ЗНТШ. - Львів, 1991. - Т. 222. - С. 270-291, іл.

В статье рассмотрена история государственной печати Гетманщины времен Ивана Мазепы. Главное внимание уделено изображению на печати. Проанализированы причины появления изображения, его трансформация во времени, сделано предположение о портретной схожести изображения козака на печатях 1687 г. и 1705 г. с образом Ивана Мазепы.

The article rohlyanuta history of the state seal Hetmanschyny the days of Ivan Mazepa. Particular attention is paid to the seal image. Analyzed the causes of the appearance of the image, traced his transformation in a given time segment, expressed belief in the identity picture Kozakou seals in 1687 and 1705 with the portrait of Ivan Mazepa.